GYÖRFFY GYÖRGY

A magyarság keleti elemei

Gondolat · Budapest, 1990

A CODEX CUMANICUS KELETKEZÉSÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

(1942)

A kun nép legjelentősebb nyelvi és művelődéstörténeti emléke a Codex Cumanicus néven ismert kódex, melyet a velencei Marciana-könyvtárban őriznek Cod. Marc. Lat. 549. jelzet alatt.

A kódex a tudományos irodalomban legelőször 1650-ben említtetik, Tomasinus püspök „Bibliothecae Venetae manuscriptae publicae et privatae" c. művében. Ettől az időtől kezdve 1942-ig, amikor K. Grönbech Komanisches Wörterbuch címen kiadta a kódex török szóanyagát, számos könyv, cikk, rövid leírás jelent meg, amely a kódexszel bibliográfiai, történeti, nyelvi és irodalomtörténeti szempontból foglalkozik.[1] Tanulmányunk, mely a kódex keletkezésének és történetének vizsgálatát tűzte ki céljául, nagynevű tudósok – gr. Kuun Géza, Emilio Teza, Carlo Frati, A. Samojlovič, Willy Bang, Dimitrij Rasovskij – munkáira támaszkodik. A terjedelmes irodalom és a fakszimile tanulmányozása mellett azonban alkalmunk volt a kódexet eredetiben is megvizsgálni s ezáltal több olyan kérdésre feleletet találni, ami a fakszimile alapján nem volt eldönthető.

Mielőtt keletkezésének vizsgálatába kezdenénk, kíséreljük meg a kódex pontos leírását.

A Codex Cumanicus mai alakjában 82 papírlevélből áll, melyeknek elülső oldala 1-től 82-ig arab számjegyekkel van ellátva.

Minthogy a 82 levél 164 oldalt tartalmaz, gr. Kuun Géza munkájában önkényesen 1-től 164-ig számozta a kódex lapjait. Az újabb tudományos irodalom azonban Teza és Bang nyomán általában az eredeti 1–82. számozást követi és minden egyes levél elülső oldalát r (= recto), hátulsó oldalát v (= verso) jel hozzáfűzésével különbözteti meg. Pl. 60ʳ, 60ᵛ. Így jelöli a kódex lapjait Grönbech is fakszimile kiadása előszavában, míg „Komanisches Wörterbuch"-jában visszatért a Kuun-féle számozáshoz.

[1] A Codex Cumanicus [röviden: CC.] irodalmát *D. Rasovskij* állította össze legteljesebben „K voprosu o proishoždenii Codex Cumanicus" c. cikkében a Seminarium Kondakovianum. Prague. Vol. III. 1929. 193–214. lapján. E tanulmány megjelenése óta *Grönbech* két alapvető munkával gazdagította a kódex irodalmát: Codex Cumanicus. Cod. Marc. Lat. DXLIX. In facsimile herausgegeben mit einer Einleitung von *K. Grönbech*. Kopenhagen, 1936. és Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Kopenhagen, 1942. 314 l. – Az újabb irodalmat ld. e cikk függelékében.

A kódex számozása kétségtelenül újabb keletű. Eredeti formájában ugyanis több lapból állott, mint amennyi ma ismeretes.

A kötés vizsgálatából kiderül, hogy a kódex három fasciculusból, kötegből van összefűzve.

Az első kötegben 13 negyedrét papírlap van egybefogva 26 nyolcadrét levéllé; ezenkívül 3 levél (27–29) pár nélkül áll. Minthogy ez a 3 levél a köteg elejéhez látszik áthajolni, fel kell tennünk, hogy eredetileg elől még 3 levél volt, amely idők folyamán elveszett. Az első köteg tehát eredetileg 16 negyedrét papírlapból volt 32 levéllé összefogva.

A második köteg 15 negyedrét papírlapból van 30 nyolcadrét levéllé összehajtva, amelyek ma a 30–59. levelet alkotják. Ebből semmi sem veszett el.

A harmadik köteg (60–82. levél) eredetileg 13 félíves papírlapból volt összefűzve és 26 negyedrétnyi levélből állott. Ebből elveszett a 60. kezdőlevél párja, amely a köteg utolsó levelét alkotta; továbbá a 69. és 70. levél párjai, amelyeknek kb. 1 cm széles csonkjai mai is láthatók a 74. és 75. levél között.

Az elmondottakból kiderül, hogy a ma 82 levélből álló kódexből elveszett az elején 3 levél, a végén 1 levél és közbül 2 levél. Alig kétséges, hogy a kódex elején és végén eltűnt lapokat a könyvkötő távolította el a kötegek összefűzésekor, ill. bekötésekor. Erre enged következtetni a kötegek kezdő- és zárólapjainak állapota is.

Az első köteg első (1ʳ) és utolsó (29ʳ), továbbá a harmadik köteg utolsó (82ʳ) lapja kitűnő állapotban van. Ugyanakkor a második köteg utolsó 59ᵛ és a harmadik köteg első 60ʳ lapja rongált és rendkívül kopott. Ebből kiderül, hogy a kódex két részből fűzetett egybe, az 59. és 60. lapoknál. Az egyik rész a második köteg rongált véglapjával fejeződött be, míg a rongált kezdőlapjai elvesztek; a második rész a ma is meglévő rongált 60ʳ lappal kezdődött, míg utolsó lapja hiányzik, s ma az aránylag jó állapotban lévő 82ᵛ lappal fejeződik be. Kétségtelen tehát, hogy a kódex eredeti első és utolsó leveleit csak a két önálló rész összefűzése után vették le a bekötés alkalmával. Ezért kezdődik és fejeződik be a kódex ma tiszta lapokkal és találunk az összefűzés helyén kopott, rongált lapokat.[2]

[2] A Codex Cumanicusszal foglalkozó kutatók egységesen megegyeztek abban, hogy a kódex két részből áll; a két részt azonban általában nem az 59. levél után választották el, hanem az 55. levél után, ahol a latin–perzsa–kun szókönyv befejeződik.

Az 55. lapig adta ki *Klaproth* a latin–perzsa–kun szókönyvet 1828-ban. *Kuun*, akinek érdeme az első teljes kiadás, szintén itt – az ő számozása szerinti 110. lapnál – választotta szét. (Vö. CC. 131. l. 7. jegyz.)

Hiába mutatott rá *Teza* 1891-ben a helyes szétválasztásra (Un altra occhiata al „Codex Cumanicus". Rendiconti della r. Accademia dei Lincei. Vol. VII. 1891. 316); hiába állapítja meg *Frati* ugyanezt 1910-ben (Versi italiani nel codice „Cumanico" della Marciana e F. Petrarca. Il Libro e la Stampa. Anno IV. 1910. 5), s írja 1912-ben egy Banghoz intézett levelében, hogy a rongált 60. lap a második rész kezdete (*Bang*, Über die Rätsel des Codex Cumanicus. S. Preuss. AW. Phil-hist. Cl. XXI. 1912. 334), az irodalmat s a kódexet eredetiben nem ismerő kutatók megmaradtak a régi téves nézet mellett.

Legújabban *Grönbech* a Codex Cumanicus fakszimile kiadásának előszavában választja tévesen

A 74. és 75. levél közötti hiányzó két levelet ismeretlen időben vágták ki.

A hiányzó levelek feltehetőleg nem tartalmaztak szöveget, s így a kódexet lényeges károsodás nem érte. A kezdetnél hiányzó három lapról ezt bizonyosan elmondhatjuk, mert a folyamatos szöveg a mai ismeretes 1[r] lapon kezdődik; de feltehetjük a közbül hiányzó levelekről is. A szóban forgó hiányok mellett ugyanis több üres vagy alig megkezdett lappal találkozunk. (Vö. 77., 78., 79. levél.)

Az említett kettősség megnyilvánul a kódex nagyságát illetően is. Amíg az első rész (I–II. köteg) átlag 20,5 × 14 cm nagyságú, addig a második rész (III. köteg) ennél mintegy 0,5 cm-rel nagyobb, átlagban 21 × 14,5 cm nagyságú.

Az első részt alkotó első és második köteg széle egyformán körül van vágva. Az egyenetlen, felületes körülvágás több helyen a margóra írt bejegyzéseket megcsonkította. (Vö. 2[r], 5[r], 12[v], 13[r], 14[v], etc.) Erősebb körülvágás érte az eredetileg nagyobb második részt, amikor az első résszel össszefűzték. Ennek következtében itt még több a szövegveszteség. (Vö. pl. a 60., 62., 63., 65. stb. leveleket.) E kódexrész terjedelme azonban a durva körülvágás ellenére is szélesebb és hosszabb maradt az első résznél.[3]

Milyen nagyságúak voltak azok a papírívek, amelyekből a kódex lapjait összehajtották?

A XIV. században, amely korból a legkorábbi papírméreteket ismerjük, Olaszországban általában négyféle nagyságú papírt gyártottak. Ezek: *imperialle* 74 × 50 cm, *realle* 61,5 × 44,5 cm, *meçane* 51,5 × 34,5 cm, *reçute* 45 × 31,5 cm.[4] Hogy ezek közül melyik ívnagyságba sorolható a kódex papírja, azt a vízjegyek helyzetéből lehet megállapítani. A vízjegy mindig az egyik félív közepén helyezkedik el. A kódex kisebb alakú első részében mindenütt a levél felső belső sarkán találjuk. (Ld. 5., 7., 8., 11., 12., 26., 38., 42., 48., 51., 53., 54. levél.) Ebből következik, hogy itt a levél nyolcadrét hajtott; eredeti nagysága realle lehetett. Ez a papírnagyság 1310-ben jelenik meg Olaszországban, s ettől kezdve általánossá válik. A kódex nagyobb alakú második részében a vízjegyet a levél fűzésénél középen találjuk (ld. 60., 61., 63., 67., 70., 77., 80., 82. levél), amiből következik, hogy a papír negyedrét hajtott. Átlagos 21 × 14,5 cm-es lapnagyság esetén az eredeti ívnagyság reçute 45 × 31,5 cm lehetett, ami szintén ez idő tájt jelenik meg, kiszorítva a meçane méretet.[5]

A két kódexrészt ismeretlen időben fűzték egybe s kötötték először be. Mai egészbőr kötéséről kétségtelenül megállapítható, hogy a XVIII. század első feléből származik. 1741 táján, amikor Zanetti a Marciana könyvtár kódexeinek nyomtatott katalógusát elkészítette, a könyvtár számos kódexét – köztük a Codex Cumanicust – egységes bőrkötéssel látták el.[6] A bőrkötés felsőábláját Velence szárnyas oroszlánt ábrázoló jelvényének nyomata díszíti.

A kódex ezt megelőző régi kötéséről semmit sem tudunk.

A kódex tartalma szoros összefüggésben van a kötegekkel. Amellett, hogy a kódex két teljesen önálló részre oszlik (I. rész: 1., 2. köteg, II. rész: 3. köteg), tartalmilag az első rész is kettéválasztható a két köteggel.

Az első rész (1–59. lev.) tulajdonképpen egy latin–perzsa–kun szókönyv, amely a következő szavakkal kezdődik:

M̊ CC̊Cm̊⁻ die X̊J Iulii

In no[m]i[n]e d[omi]nj N[ost]ri ih[es]u xr[ist]i et B[ea]te Vi[r]gi[ni]s Marie Mat[ri]s ei[us] et om[n]ium S[an]c[t]o[rum] et S[an]c[t]a[rum] dei Amen.

Ad honorem dei et B[ea]ti Ioh[ann]is eua[n]geliste.
In hoc libro co[n]ti[n]entur p[er]sicum et Coma[n]icum p[er] alfabetum
Hec sunt Ve[r]ba et no[m]i[n]a de lit[ter]a A[7]

A továbbiakban három párhuzamos oszlopban közli a latin, perzsa és kun szavakat.

Az első köteg (1–29. lev.) a latin szavak alfabetikus sorrendjében felsorolt igéket, igealakokat és rokon jelentésű névszókat tartalmaz. A második köteg (30–59. lev.) pedig a 30[r]–55[v] lapon fogalmak szerint csoportosított latin, perzsa és kun szavakat sorol fel, néhol a fogalomcsoportokon belül alfabetikus sorrendben.[8] E két kötegre terjedő szókönyv egy kéz írása.

A második köteg utolsó négy lapján idegen kezektől származó írásokat találunk: 1. papírra karcolt olasz verseket és rajzokat; 2. tintával írt olasz verseket és rajzokat, melyek részben egyeznek a karcoltakkal;[9] 3. kun–német és néhol kun–német–latin szójegyzéket.

A szókönyv üresen hagyott helyein latin, perzsa, kun, német, orosz bejegyzéseket, glosszákat, másutt az eredetire írt javításokat találunk; a második köteg kezdetén hagyott üres helyen (30[r]) pedig az ujgur betűkkel írott szót: *bitik* (=írás, betű).[10]

---

itt szét a kódexet: „Der Kodex setzt sich aus zwei deutlich geschiedenen Teile zusammen. Die ersten 55 Blätter enthalten ein von Italienern verfaßtes ... Wörterbuch ..." (8).

Az eredeti kézirat megvizsgálása kizár minden kétséget abban a tekintetben, hogy a kódexet az 59. és 60. levél között kell szétválasztani.

[3] *Teza:* Un altra occhiata 2 (= 316).

[4] *Briquet, C. M.:* Les filigranes. Leipzig, 1907. I. 2–3.

[5] Uo. 4.

[6] Dott. Pietro Zorzanellónak, a Marciana könyvtárnokának szíves szóbeli közlése.

[7] Magyarul: „Urunk Jézus Krisztus és Szűz Mária, az ő anyja és Isten minden szentje nevében, ámen. Szent János evangélista tiszteletére. Ez a könyv a perzsát és a kunt ábécében tartalmazza. Ezek az *A* betűvel kezdődő szavak és nevek: ..."

[8] Ld. részletesebben alább.

[9] Vö. *Teza:* Un altra occhiata 10–13; *Frati:* Versi italiani 5–7.

[10] *Teza:* Un altra occhiata 5; *Grönbech:* Komanisches Wörterbuch 61.

A második rész (60–80. lev.) nagyrészt kun nyelvre fordított keresztény egyházi szövegeket tartalmaz: 61r–63v prédikációk és imaszövegek; 66v tízparancsolat és a tíz halálos bűn; 69r–76r himnuszok, közben 74v a niceai hitvallás; 80r Jézus emberré válása.

A könyv gerincét alkotó egyházi szövegek mellett más bejegyzéseket is találunk. A kezdő 60. levélen kun találóskérdéseket; 64r-től 64v-ig kun alaktani jegyzeteket latin nyelven, 65r-től 66v-ig az *intelligo–anglarmen* ige ragozása és latin–kun szójegyzéket; 68v a kun nyelv lejegyzésénél használt sajátos hangértékű jeleket; 79r latin–kun szójegyzéket; 80v-től 82v-ig kun–német szójegyzéket találunk. Latin (olasz) bejegyzést is olvashatunk a 78v lapon, mely a következő szavakkal kezdődik: *Iste liber est de Ant[onio] de Ziuale (Zinale?, Finale?)* ...[11]

Teljesen üres a 67r, 68r, 76v–78r, 79v lap.

Már a tartalmi áttekintésből is világosan kitetszik, hogy a több részből álló és változatos tartalmú kódex nem készülhetett egy időben, ugyanazon körülmények között. Tekintetbe véve a kódex két főrészét és az utólagos bejegyzéseket, mindezeket a kérdéseket három szakaszra bontva tárgyalhatjuk: I. Az első rész elkészítése. II. A második rész elkészítése. III. Az utólagos bejegyzések és a két rész egybefűzése.

I

Az első, eredetileg 62 levélből álló rész kezdetben csak a latin–perzsa–kun szókönyvet tartalmazta, mely a mai 1r–55v lapokra terjedt. Az első három és az utolsó négy levél üresen állott.

A szókönyv – eltekintve az idegen bejegyzésektől – egy kéz munkája, ami arról tanúskodik, hogy közel egy időben készült.

Keletkezési idejének megállapítása a látszat ellenére nehéz feladat. Jóllehet kezdősora – *MCCCm⁻ die XI Iulii* – napra kiterjedő dátumot ad, ezt az egyéb időhatározó momentumok megvizsgálása nélkül nem tekinthetjük feltétlen értékűnek.

Mindenekelőtt tisztáznunk kell, hogy a kézirat eredeti példány-e vagy másolat. Ha másolat, az adott időpont az eredetire vonatkozik-e vagy a kódexben levő példányra?

A behatóbb tartalmi vizsgálat nyomán kiderül, hogy a szókönyv nem eredeti példány, hanem hibás másolat.[12]

A szótár szavai három párhuzamos oszlopban tartalmazzák a latin, perzsa és kun szavakat. A másoló azonban nem soronként, egymás mellé írta le az azonos jelentésű szavakat, hanem oszloponként; először a latin, azután a perzsa

[11] Ld. részletesebben a 241. lapon. – Magyarul: „Ez a könyv Zivalei (Zinalei?, Finalei?) Antalé."
[12] Vö. *Rasovskij:* i. m. 206–07.

s végül a kun oszlopot. Ezáltal számos helyen előfordult, hogy az oszlopok azonos jelentésű szóanyaga elcsúszott egymás mellől, és más-más jelentésű szók kerültek egymás mellé. A hibákat azonban a másoló csaknem mindig kijavította vagy úgy, hogy a rossz helyre csúszott szavakat vonalkákkal kötötte össze (ld. 35v, 36r, 36v, 43v, 44v, 50v), vagy úgy, hogy a rossz helyre írt szócskát kihúzta, és mellé írta a helyes alakot (ld. 4r, 19v, 38r, 39v, 48v). Ugyanígy javítja, ha elnézés folytán kun szót perzsa oszlopba (17v, 40v, 54v) vagy perzsa szót kun oszlopba (29r) ír.

Előfordul emellett néhány olyan elírás is, amit nem javítottak ki utólag.[13]

Mindezek a hibák és javítások jellemzően bizonyítják, hogy itt másolatról van szó.

Felmerül ezzel kapcsolatban a kérdés, hogy az 1303. évszám az eredeti példány elkészültének vagy a másolat megkezdésének időpontjára vonatkozik-e. Ennek eldöntésére a kódex szóanyaga és a papír minősége szolgálhat segítségünkre.

A szókönyv 36v lapján a latin hónapnevek mellett a perzsa és kun oszlopban fel vannak tüntetve a megfelelő arab és kun hónapnevek. A latin hónapok és a mohamedán holdhónapok időben nem esnek egybe, hanem évről évre eltolódnak egymástól. Körülbelül 34 év telik el, amíg hasonló hónaphelyzet áll ismét elő. E hónapnevek évenkénti egymáshoz való viszonya bizonyos megismétlődő ciklusokon belül alkalmas tehát időmeghatározásra.

Kódexünkben az egymás mellé írt latin és mohamedán hónapnevek helyzete megegyezik azzal a helyzettel, ami 1294-ben,[14] ill. 1295-ben[15] állott fenn. Ugyanaz a helyzet, ami 1294-ben fennállott, megismétlődött 1326-ban is, ezt azonban semmiképpen sem tekinthetjük a szókönyv feljegyzési korának, mert másolatunkon az 1303-as évszám áll. Szókönyvünk anyagát tehát minden bizonnyal 1303 előtt 8-9 évvel, 1294-ben, vagy 1295-ben jegyezték fel, gyűjtötték össze.

További segítséget nyújt a papír vízjegyének és a papírméret használatának datálása.

Vízjegyet Európában használatos papírokon a XIII. század második felétől kezdve alkalmaznak. Időbecslésre az ad módot, hogy bizonyos vízjegymotívumok jellemzők egy-egy korra s ezen belül egy sajátos vízjegyalak egy rövid, egy-két évtizedes időszakra. A drót merítősziták ugyanis, amellyel egy speciális vízjegyet előállítottak, alig egy-két évig voltak használatban. Az ezzel elkészített papír pedig csakhamar kikerült a forgalomból. Statisztikai számítások mutat-

[13] Uo, különösen 4. jegyzet, ahol több példát sorol fel. Utolsó példája – amelyben elírásnak minősíti azt, hogy a latin *via* = kun *yol*-lal párhuzamosan a latin *caminum* mellett ismét *yol* áll (39v; *Kuun* 88) – téves, mert *caminum* nem azonos a latin *caminus* 'kályha' szóval, hanem a középlatin *caminum*, olasz *cammino*, francia *chemin* 'út' szónak felel meg. *Yol* tehát jogosan áll mindkét helyen.
[14] *Samojlovič:* K istorii i kritike Codex Cumanicus. Dokladī Rossijskoj Akademii Nauk. Leningrad, 1924. B., 86–88.
[15] *Malov:* K istorii i kritike Codex Cumanicus. Izvestija Akademii Nauk SSSR. Cl. Hum. 1930. 347–349.

ják, hogy egy bizonyos jellel ellátott közönséges méretű papír elkészülte után 15 év alatt, nagyobb méretű pedig 30 év alatt teljesen felhasználtatott. Ha tehát a meghatározandó vízjegy mellett van datált papíron egy azonos vízjegyünk, vagy alig eltérő változatunk, ez legfeljebb 15, ill. 30 éves eltéréssel meghatározza a papír korát.[16]

A Codex Cumanicus első két kötege egyazon vízjegyű papíron íratott. Maga a vízjegy teljes egészében sehol sem látható, mert részben a hajtás csonkítja meg, részben a papír széle vágja le. A vízjegytöredékekből mégis kivehető, hogy mindenütt két keresztbe tett egyenes kardot ábrázol. Az 5., 7., 8., 11., 12., 26., 38., 42., 48., 51., 53., 54. levélen látható vízjegyekből rekonstruáltuk az 1. ábrán látható vízjegyet. Meg kell jegyeznünk, hogy a 8. és 12. levélen látható kardmarkolatokban két, némileg eltérő változat ismerhető fel, ami azonban a jegyek csonkasága miatt nem követhető tovább.

A jegy sűrű bordázaton fekszik, hosszával merőlegesen a bordázat irányára. Némely helyen a bordázatot tekintve úgy tűnik, hogy minden hatodik borda vastagabb, ill. átnézetnél világosabb, ez a különbség azonban többnyire nem észlelhető. A keresztlécek (pontuseaux) egymástól való távolsága 4,6-4,8 cm.

Mit ír Briquet erre a vízjegyre vonatkozóan?

„Les deux coutelas en sautoir sont un filigrane exclusivement italien; les plus anciens types sont sur verg[eure] fine et posés de façons variées sur la forme; la grosse verg[eure] apparaît en 1337 et dure jusque vers 1381, où l'on trouve la verg[eure] fine de la seconde période ... Il y a une lacune dans l'emploi de ce filigrane pendant plus d'un demi siècle, soit de la fin du XIVe jusque à la seconde moitié du XVe et il disparaît définitivement avant la fin du XVe."[17]

Az ábrák közötti 5148. szám alatt a kódexen látható vízjegy alig eltérő változatát találjuk a következő megjegyzéssel: „31 × 47 r. Filigr. posé vers l'angle de la feuille. Bologne. 1330–31. A. di Stato: Podestà."[18] Meg kell jegyeznünk, hogy a két papír mérete, továbbá a bordázat sűrűsége nem egyezik meg teljesen. Amíg a szókönyv papírjának bordázatán 20 szál 26–28 mm-nyi, addig az 5148-as vízjegyen 20 mm-nyi helyet foglal el. A keresztlécek távolsága a kódex papírján 4,6 cm, míg a felhozott példán 5 cm.

A fentiekből mindenesetre megállapítható, hogy a kódex első részének papírja olasz, éspedig valószínűleg északolasz eredetű.

A sűrű bordázaton fekvő keresztbe tett kard vízjegye 1337 előtt és 1381 után volt használatban. Ha az 1330–31-ből ismeretes változatot irányadónak tekintjük, reálle méretű papírunk esetében 15–15 éves eltérést tehetünk fel. Ez azt jelenti, hogy a vízjegy előfordulásának korát 1315 és 1346 között határozhatjuk meg. Ha fentebb említett eltérések miatt e datálás helyessége iránt kétségek is merülnének fel, papírunk, s így a kézirat akkor sem keletkezhetett 1303-ban, mert a Briquet-nél összegyűjtött számos hasonló motívum közül a legkorábban datált 1328-ból származik. 1305-ben a két keresztbe tett kard motívuma még nem volt használatos.

Ugyanezt bizonyítja, hogy kéziratunk papírjának reálle mérete 1310-ben tűnik fel először.[19] Tekintve, hogy vízjegyünk sűrű bordázatát 1338-tól kezdve ritka bordázat váltja fel, sűrű bordázatú papírunk gyártási időpontját ez időn túl alig kereshetjük.

Mindent összevéve, másolatunk korát a XIV. század harmincas éveire tehetjük, amikorra kéziratunk papírjának vízjegye, bordázata és mérete keltezhető.

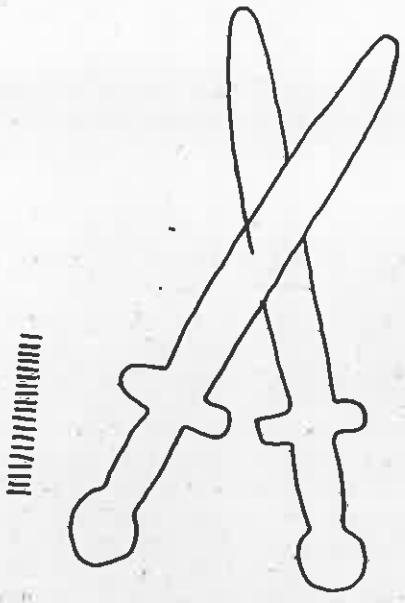
Ezzel egyidejűleg tisztázódik a kéziraton olvasható évszám jelentése is. Az anyagot 1294–95-ben jegyezték fel; ma ismert datált és bevezetéssel ellátott alakjában 1303-ban írták le, és erről a század harmincas éveiben készítették a kódexből ismert másolatot.

A jelenlegi szöveget tehát úgy tekinthetjük, mint az eredeti szöveg másodszori átiratát.

[16] *Briquet:* Les filigranes vol. I. p. XX.

[17] Uo. vol. II. p. 306. Magyarul: „A két keresztbe tett kard kizárólag itáliai vízjegy; a legrégibb típusai finom bordázaton jelennek meg és változatos alakban; a vastag bordázat 1337-től használatos, és 1381-ig tart, amikor a második finom bordázat korszaka indul. E vízjegy használatában több mint fél évszázados hiány észlelhető. kb. a XIV. század végétől a XV. század második feléig, és végleg eltűnik a XV. század vége előtt."

[18] „31 × 47 r. A vízjegy az ív sarkán helyezkedik el. Bologna, 1330–31, Állami levéltár, Podesta."

1. ábra. A Codex Cumanicus első részének vízjegye

[19] *Briquet:* Les filigranes I. 4.

A másoló szövegünket betű szerint írta le. Amint a fentiekből kiderül, a kézirat keltezését sem változtatta meg. A szolgai módon történt másolás egyébként az egész szövegen megnyilvánul. Átvett a másoló olyan latin szavakat is, amelyeknek perzsa és kun jelentése nem volt megadva, amelyek tehát a használat szempontjából feleslegesek voltak.

De lássuk, hogyan készült az eredeti szókönyv?

A szókönyv összeállítója először az alapul szolgáló latin szóanyagot gyűjtötte össze és sorakoztatta fel. E munkájához lehetséges, hogy felhasznált egyéb nyelvkönyveket is, amelyek latin szavakat alfabetikus sorrendben és fogalomcsoportok szerint tartalmaztak. Hogy nem egységes terv szerint gyűjtötték össze, mutatja, hogy a „Hec continent de spetiario et spetiaria" c. fejezetben a fűszerek és gyarmatáruk felsorolása és a „Mercimonia que pertinent ad mercatorem " c. fejezetben a szövetnevek felsorlása alfabetikus sorrendben történt, de az alfabetikus sorrend csak a szavak egy részére terjed ki, más része rendszer nélkül szerepel előtte. Ez nyilván utóbb iratott hozzá.[20]

A latin anyag összegyűjtése és a perzsa–kun megfelelők hozzáírása azonban két, egymástól független munka volt. Amíg a latin anyagot fokozatosan állították össze és rendezték el, addig a perzsa–kun szavakat egy perzsául és kunul tudó tolmács bemondása után írták be. Kétségtelenül kiderül ez abból a párhuzamból, ami a perzsa és kun szóoszlopok között fennáll. Ahol a latin szó mellett hiányzik a megfelelő perzsa és kun jelentés, ezek csaknem mindig egyszerre hiányzanak. 414 hiány esetében csak 13-szor fordul elő, hogy csak a perzsa, és 38-szor, hogy csak a kun jelentés hiányzik; 363 esetben mindkettő egyszerre hiányzik.[21] De erősen mutatkozik a párhuzam a feltüntetett perzsa és kun szóanyag között is. Olyan sok helyen fordul elő, hogy a latin mellett azonos szó szerepel a perzsa és kun oszlopban, hogy ez már felülmúlja a kölcsönszavak véletlen egymás mellé kerülésének mértékét.

Az 55^{r} lapon pl. a „Nomina volucrum" c. fejezetben a következő egyező madárnevek szerepelnek:

(Latin)	(Perzsa)	(Kun)	
Falchon[us]	*Balaban*	*Balaban*	'vadászsólyom'
Astor	*Çarçiga*	*Çarçiga*	'ölyv'
Terzoro[r]ius	*Çura*	*Çura*	'vércse'
Grua	*Torna*	*Turna*	'daru'
Pielfalchus	*Songur*	*Songur*	'sólyom'
Paon[us]	*Taos*	*Taus*	'páva'
Rosignolus	*Bulbul*	*Bulbul*	'fülemüle'

[20] *Rasovskij:* i. m. 207.

[21] Itt beleszámítottuk azokat a hiányokat is, amiket a későbbi bejegyzők kitöltöttek. Rasovskij i. h. arra következtet, hogy azokat a latin szavakat, amelyek perzsa–kun jelentés nélkül állanak, később írták be a szókönyvbe. Ezt a gondolatot el kell vetnünk, mert nem tartjuk valószínűnek, hogy egy latin–perzsa–kun szótárba valaki magányos latin szókat irna a jelentés megadása nélkül. Ez csakis akkor volna hihető, hogyha az alfabetikus sorrendtől eltérő szavak egyöntetűen jelentés nélkül állnának: ez pedig sehol sem észlelhető.

E szavak között *Balaban, Çarçiga* (helyesebben *Karčyya*) és *Çura* török szavak, amelyekről a perzsa nyelvben nincs tudomásunk. *Songur*, amely szintén török szó, a perzsában ma *Sangur* alakban ismeretes: ‚name of a bird' (madárnév) (Steingass). Az eltérő hangalakban mutatkozó *torna–turna* alakpárban a kun *turna* az eredeti, míg a perzsában *torna* törökből átvett jövevényszó. A *taos–taus* alakpár mindkét nyelvben arab jövevényszó.

Ha a perzsa és kun szóanyag fokozatos gyűjtési munkának lenne eredménye, a hiányzó szavak és az azonos szavak nem esnének egybe ilyen mértékben. Ez csakis egy ember korlátolt nyelvtudásából magyarázható.

Tolmácsról maga a kódex is többször említést tesz. Szókönyvünkben a méltóságok között találjuk meg *torcimanus–talamači–telmač* alakban (45^{v}). A kódex második részéből pedig világosan kiderül, hogy a kunul nem tudó térítő szerzetesek tolmács útján érintkeztek a kunokkal.[22]

A kódex perzsa és kun szóanyaga tehát nem fokozatos gyűjtőmunka eredménye volt, hanem egy tolmács bemondása után készült.

A szókönyv latin nyelvéről és helyesírásáról már régóta megállapították, hogy olasz ember írta.[23] A latin szavak között igen sokat találunk, amelyik vulgáris (olasz) változást tüntet fel. A perzsa és kun szavak feljegyzése hasolóképpen a korabeli olasz ortográfiára utal. Egy hiba emellett arra is enged következtetni, hogy kéziratunk másolója szintén olasz ember volt. A 15^{r} lapon a *habeo* igealakjainak felsorolásánál *Habeo, Abuj, Habeas* áll; az olaszos *H* nélküli alak elé utólag iratott egy *H* betű.

Hol keletkezett a szókönyv?

A szókönyv keletkezési helyét olyan területen kell keresnünk, ahol olaszok és kunok érintkeztek. Ebből kiindulva elsősorban a Krímre és az Azovi-tenger partjára kell gondolnunk, ahol Genova a XIII. és XIV. században több gyarmattal rendelkezett. Ilyen volt Kaffa (ma Feodoszia) és Tana (a mai Rosztov környékén).

A kódex történetének kutatói közül Blau az Azovi-tenger partja mellett dönt.[24] Jireček szerint Kaffában vagy a Krím valamely más részén keletkezett.[25]

Legvalószínűbb Rasovskij nézete, aki a Krím félszigeten levő Szolchat (ma Eski-Krím) városában határozza meg szókönyvünk keletkezési helyét. Írásos emlékek tanúskodnak róla, hogy itt olaszok és kunok egyaránt laktak. Az olasz telepeseknek a XIII. század végén kápolnájuk volt, amiből megérthető a szókönyv egyházi vonatkozású anyaga; ugyanakkor igen fontos kereskedelmi gócpont volt, ami megmagyarázza kódexünk nagyszámú kereskedelmi műszavának eredetét.

[22] Ld. 235. l.

[23] Vö. *Kun:* Codex Cumanicus. Bp., 1880. CXXVI. l.

[24] Über Volksthum und Sprache der Kumanen. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft XXIX [1875]. 575.

[25] Einige Bemerkungen über die Überreste der Petschenegen und Kumanen, Böhm. G. W. Cl. Phil. J. 1889. 9.

Szolchat kiindulópontja volt a Horászán felé vezető karavánútnak, amivel összevág Salemann megállapítása, mely szerint a kódex perzsa nyelve horászáni sajátságokat mutat.[26]

Bang a kódex keletkezési helyének vizsgálatakor abból indult ki, hogy a szókönyv bevezetésében a következő szavak olvashatók: *Ad honorem Dei et Beati Johannis Evangeliste* (Isten és Szent János evangelista tiszteletére). Szent Jánosnak ezen a különös helyen való említése szerinte azzal magyarázható, hogy az 1314-ben a Fekete-tenger északi partvidékén felsorolt 17 kolostor között egy Szent János nevű is volt, és a szókönyvet itt kezdték el írni. Az 1314-i szövegből, amely a következőképpen hangzik: *Sanctus Johannes ... tribus a Saray civitate milliaribus disiunctus* (Szent János Szaraj városától három mérföldre fekszik), kiderül, hogy a Szent János-kolostor a Volga alsó szakasza mellett lévő Szaraj vidékén állt.[27]

Általánosságban kimondható, hogy az a felfogás, amely a szókönyv anyagára támaszkodva állapítja meg a szöveg keletkezési helyét, jogosabb, mint az, amelyik csak a bevezetés egyik kifejezésére támaszkodik, tekintve, hogy a bevezetés a keltezéssel együtt valószínűleg az 1303-ban történt átmásolással került a szöveg elé. A szöveg alapján legvalószínűbben Szolchat városát tekinthetjük a szókönyv 1294-ben történt megírása helyének, míg a Szaraj melletti Szent János-kolostor az 1303-i átmásolás helye lehetett.

A Velencében őrzött kézirat 1330-as években történt átmásolásának helyét nem tudjuk közelebbről megállapítani. Annyit azonban biztosan mondhatunk, hogy Dél-Oroszországban az előbb említett területen történt. Az utólagos, más kezektől származó bejegyzések között ugyanis perzsa, orosz nyelvű és ujgur írású is akad, ami másutt, mint Dél-Oroszországban alig kerülhetett volna bele a szövegbe.

A szókönyv nem egyházi és nem kizárólagosan kereskedelmi célból készült, hanem a krími olasz telepesek általános helyi használatára. Ugyanakkor valószínű, hogy az 1303-i átírást egy olasz szerzetes végezte, aki kolostora védőszentjének nevét is megemlítette.

Másolatunkról nem tudjuk eldönteni, hogy egyházi vagy világi ember írta-e le, mert a másoló a szövegen tudomásunk szerint nem változtatott semmit. Van azonban egy történeti adat, amely az egyező körülmények folytán talán kapcsolatba hozható a szókönyv történetével.

1338-ban egy olasz minorita szerzetes, Paschalis de Victoria ázsiai útjáról *Alamech in imperio Medorum* helységből levelet írt rendházába, amely többek között a következőket tartalmazza: *Inde per aliud mare, cuius non est fundus, applicuimus Tana. Et quia ego citius accessi, quam socius meus, cum Graecis in curribus equorum usque in Sarray sum directus; socius autem meus, cum quibusdam aliis fratribus usque ad Urganthum delatus est. Ego vero volebam secum ire, sed consilio habito, prius volui linguam terrae illius addiscere, et per Dei gratiam addidici linguam Chamanicam, et litteram Uiguricam, qua quidem lingua et littera*

[26] I. m. 210–13.

[27] Über die Herkunft des Codex Cumanicus. S. Preuss. A.W. Phil.-hist. Cl. XXII. 1913. 244–45.

uturtur communiter per omni ista Regna, seu Imperia Tartarorum, Persarum, Chaldeorum, Medorum et Cathay.[28]

Paschalis ezek szerint a harmincas években, tehát abban az időtájban, amikor kéziratunkat másolták, Szarajba utazott, és ott megtanult kunul, és megtanulta az ujgur ábécét. Szaraj – mint említettük – szomszédos volt Szent János minorita kolostorral, ahol szókönyvünk 1303-i másolata készülhetett.

Ha ez valóban így volt, lehetséges, hogy Paschalis felhasználta tanulmányaihoz a latin–perzsa–kun szókönyv valamelyik példányát, talán éppen ismeretes másolatunkat. Ezt a lehetőséget támogatni látszik az is, hogy a kézirat 30^{r}. lapján ujgur írásos bejegyzés található.

A szókönyv utolsó négy lapja kezdetben üres volt. Ezekre a lapokra még a második résszel való összefűzés előtt egy olasz kéz stílussal és tollal verseket írt és rajzokat firkált.

A stílussal bekarcolt szövegek és rajzok elhelyezkedése a következő: 56^{v} *Per due piaxer* kezdetű olasz vers 20 sorban; 57^{r}, 57^{v}, 58^{v}, 59^{v} rövid pár soros, de nagy helyet elfoglaló olvashatatlan olasz szövegek; 58^{v} két egyforma papagáj karcrajza.

Később az 56^{v} lapon bekarcolt szövegre ugyanaz a kéz tintával ráírta a *Per due [piaxer]* kezdetű olasz verset 14 sorban; az 58^{v} lapon látható alsó papagáj karcrajzát tintával kihúzta; az üres 59^{r} lapra pedig tintával beírta a *None al mio parer* kezdetű négysoros verset.

A nehezen látható bekarcolt szövegek Kuun szemét elkerülték. Teza vette először észre,[29] s rajta kívül csak Frati foglalkozott vele.[30]

A tintával írott versekről Kuun azt állította, hogy Petrarca kezétől származnak.[31] Állításának alapja az, hogy Tomasinus püspök 1650-ben megjelent katalógusa szerint a Codex Cumanicust Petrarca adta Velence köztársaságnak 1362-ben.[32] Teza, Nolhac és Frati ezt az állítást megcáfolta. Szerintük sem a kézírás, sem a vers stílusa, kifejezései nem egyeznek a Petrarcáéval; sőt Nolhac nyomán Frati azt is tagadja, hogy a kódex valaha is Petrarca birtokában lett volna.[33] Kuun nézetét a fentiek alapján el kell vetni.

[28] *Wadding:* Annales Minorum. Roma, 1733. VII. 256; *Bang:* Beiträge zur Kritik des Codex Cumanicus, Bulletin de l'Academie Royale de Belgique. Classe des Lettres. n. 7. 1911. 33. Magyarul: „Innen a másik tengeren át, melynek nincs mélysége, elértünk Tanába. És mivel én gyorsabban értem oda, mint társam a görögökkel lovas kocsin, Szarajba mentem. Társam pedig, némely más fráterekkel, Ürgencsig jutott. Én ugyan vele akartam menni, de tanácsosnak láttam először annak a földnek a nyelvét megtanulni. S Isten segedelmével megtanultam a kun nyelvet és az ujgur írást, amely nyelvet és írást használják általában mindazon országok, ill. a tatárok, perzsák, kaldeusok, médek birodalmában és Kínában."

[29] Un altra occhiata 10–13.

[30] Versi italiani 5–7.

[31] Codex Cumanicus. I–IX; 133.

[32] *Tomasinus:* Bibliothecae Veneteae manuscriptae 56; *Tomasinus:* Petrarcha redivivus. Patavii, 1650. 71–73.

[33] Ld. részletesebben a 239. lapon.

Az olasz verseket a szókönyv elkészülte után, tehát leghamarább a XIV. század harmincas éveiben írták rá a könyvre. Tekintve, hogy a kun–német glosszák befedik a stílussal karcolt és kikerülik a tintával írt olasz verseket, csakis a Krímben vagy valamely másutt levő fekete-tengeri olasz telepen írhatták ezeket le.

A német glosszákra később fogunk bővebben visszatérni.

II

A kódex második része eredetileg 26 levélből állott, amelyből közbül két levél és a végén egy levél elveszett.

Mit tartalmazott ez a rész eredetileg?

A szövegek elhelyezkedéséből úgy tűnik, hogy a könyv prédikációkkal és imákkal kezdődött (61r–63v). Többlapnyi üres szakasz után következtek a himnuszok (69r–76r), míg az utolsó szövegnek a 80r lapon írt Jézus emberré válását tárgyaló sorokat kell tekintenünk.

Az elsorolt szövegek közti nyelvtani megjegyzéseket, glosszákat stb. később írták be a könyv üres lapjaira, így ezeket külön kell tárgyalnunk.

Abból a körülményből, hogy az eredeti egyházi szövegek nem folyamatosan következnek egymás után, hanem sorrend nélkül, szakaszosan, továbbá abból, hogy a szövegeken több kéz írása ismerhető fel, következik, hogy a kódexnek ez a része nem egy időben készült, hanem hosszabb időn keresztül szolgált egyházi szövegek lejegyzésére.

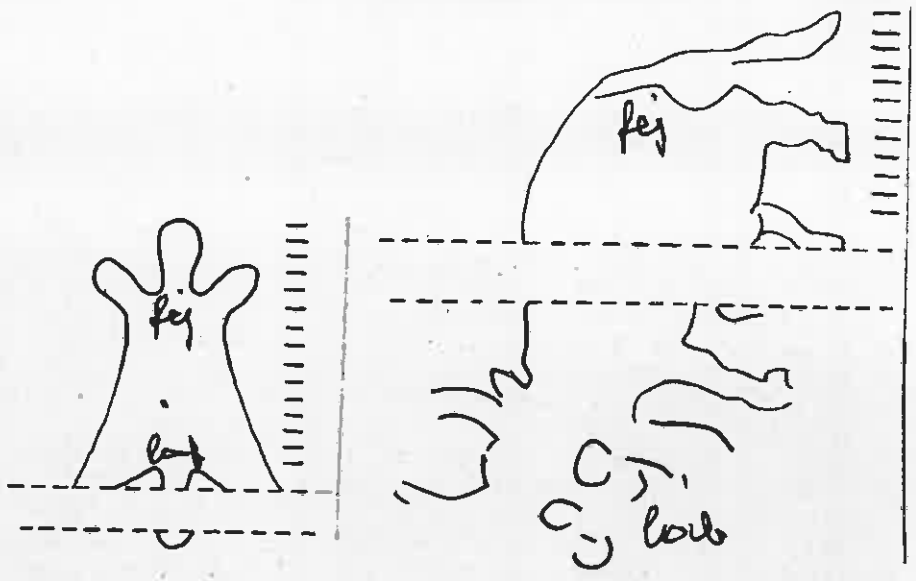
Az írásformából és a helyesírásból az a régóta ismert tény világlik ki, hogy a szövegek lejegyzői németek voltak. A német szavak hangalakja pedig a középnémet nyelvterületre utal.[34] A szerzők a kun nyelv sajátos hangjainak – e, ā, č, h, χ, ī, j, ng, ō, ū, š – jelölésére külön betűsort készítettek, ami a 68v lapon egymás mellett felsorakoztatva látható. E hangjeleket azonban a szövegek lejegyzői nem egységesen alkalmazták.[35]

A szövegek elhelyezkedéséből, helyesírásából meg lehet állapítani, hogy milyen sorrendben kerültek a kódexbe.

Legkorábbiak a prédikáció- és imaszövegek. Ezeknek hangjelölése a többihez viszonyítva olyan kezdetleges és hibás, hogy gyenge másolatnak kell tekintenünk. Az üres papírköteget kétségtelenül ezekkel az első próbálkozásnak tűnő fordításokkal kezdték meg.

Ettől eltérőleg a további szövegeket olyan kitűnő hangjelöléssel írták le, olyan kevés hibával, hogy messze felülmúlják az olasz kezektől származó latin–perzsa–kun szókönyvet. Különösen kitűnik ezek közül a 75. levélen olvasható „Reminiscens beati sanguinis" c. himnusz, amelynek hangjelölése a mai fonetikai igényeket is kielégíti.[36]

[34] *Kun:* Codex Cumanicus. CXX; *Rasovskij:* i. m. 196. l. 5. jegyz.
[35] Vö. *Grönbech:* Komanisches Wörterbuch 14.
[36] Uo.

2–3. ábra. A Codex Cumanicus második részének vízjegyei

A 69r–76v lapon rendszer nélkül egymás mellé írt himnuszokat nem is tekinthetjük szabályos „másolatnak", hanem az első fogalmazvány tisztázatának.

Egészben véve e kódexrészt eredeti példánynak kell tekintenünk; a kézirat időhatározó ismérvei tehát nagyjából a szöveg keletkezésének korát is meghatározzák.

E kódexrész keletkezési idejének megállapításánál nagyobb nehézségekkel állunk szemben, mint az első rész esetében. Itt ugyanis sem dátum, sem időhatározó szövegrész nem áll rendelkezésünkre, csupán a papír mérete és vízjegyei.

Papírunk ívmérete – mint a bevezetésben már említettük – reçute vagy ehhez közel álló nagyság lehetett. Ezt a méretet 1310-ben kezdték Olaszországban gyártani;[37] ez az időpont tehát terminus post quemnek tekinthető.

Kéziratunknak papírja azonban nem egységes. A papír átvilágításakor legalább három eltérő vízjegyalak tűnik ki. Több elfedett, bizonytalan vonalú vízjegy esetében nem vehető ki, hogy az előbbiek változata-e, vagy különálló vízjegy.

Legtisztább a 77. levélen fekvő és 66. levélre átnyúló vízjegyalak, mely ritka bordázaton fekvő harangot ábrázol. (Ld. 2 ábra.)

[37] *Briquet:* Les filigranes I. 4.

Erről a vízjegymotivumról Briquet nyomán tudjuk, hogy olasz eredetű. Ritka bordázaton 1337-ben jelenik meg és 1390-ig használatos.[38] Ugyanitt a vízjegygyüjteményben 3933. szám alatt megtaláljuk vízjegyünk alig eltérő változatát a következő jegyzettel: „30 × 41 r. Bourges, 1342 Rome, A. Vaticano... Var. Simil. Bologne, 1342; Bordeaux, 1345; Ferrare, 1348." Mind a bordázat (20 szál – 50 mm), mind a papírnagyság egyezni látszik.

Sokkal nehezebben vehető ki a 60., 61., 63., 70.?, 80., 82.? levél álló ököralakot ábrázoló vízjegye. A mellékelt 3. ábrán látható rajz az összetartozó 63–80. levélről készült.

Ez a motívum beletartozik egy vízjegycsoportba, melyet Briquet 2748–2751. szám alatt foglal össze. Ezek mind ritka bordázaton fekvő nagyalakú álló bikát ábrázolnak, melyek közül a 2748. számú 1341-ből a mi példányunk némileg eltérő változatának tekinthető. Az említett csoportba tartozó nagyszámú vízjegy kevés kivétellel a XIV. század negyvenes és ötvenes éveiből keletkezett; legkorábbi a fentebb említett 1341-ből.[39]

A kódex 67. levelén fekvő harmadik vízjegyalaknak csak egy része látható. Erről nem tudtuk biztosan eldönteni, hogy mit ábrázol, így vizsgálatunkból kirekesztettük.

A harang és bika vízjegye azonban elég támasztékot nyújt időmeghatározásra. Anélkül, hogy szükség volna pontosabb számításokat végezni, a variánsok 1342., 1342., 1345., 1348., 1341. évszámaiból és a vízjegycsoport használatának korából biztosan következtethetjük, hogy kéziratunk papírját a XIV. század negyvenes éveiben gyártották. A szöveg beírását ugyanerre az időre, de legkésőbb 1356-ra tehetjük. Egy sokáig használatban levő és bejegyzésekkel folyton gyarapodó könyv végső elkészültének időpontját azonban majdnem lehetetlen pontosan megállapítani.

A szöveget – mint említettük – nem egy ember írta. Csak magán a prédikáció- és himnuszszövegeken legalább öt különböző kéz írása figyelhető meg. Kétségtelen, hogy a szerzők Ferenc-rendi térítő szerzetesek voltak, akik valamelyik dél-oroszországi kolostorban vagy annak környékén működtek. Ferenc-rendbe való tartozásuk kiderül abból, hogy a szentek felsorolásakor Szent Ferencet legelső helyen említik.[40] Térítő munkájukat, míg a nyelvet el nem sajátították, tolmáccsal folytatták. Érdekes fényt vet erre a prédikációszövegek alábbi két mondata:

(61[r]) *Men söjnūp ajtyredim sizge teŋeri sözi, til bilme[n], tolmač joχ.* Radloff

[38] Uo. II. 247.

[39] Uo. I. 196.

[40] Facs. 61r. Vö. *Hunfalvy Pál*, Ungarische Revue 1881. 607.; *Teza:* Gli inni e le preghiere in lingua Cumanica. Rendiconti della r. Accademia dei Lincei. Vol. VII. 1891. 586; Bang: Beiträge zur Kritik des CC. 34; *Bihl:* Bibliographia. Archivum Franciscanum Historicum VII. 1914. 139; *Rasorskij:* i. m. 195. l. 6. jegyz.

fordítása szerint: „Ich möchte euch mit Freuden Gottes Wort sagen, ich kenne aber (eure) Sprache nicht, und habe kein Dolmetscher."[41]

(63[r]) *Ujatmaŋyz maŋa jazuχyŋyz aytma tolmač-bile, qačan men til bilmen, ol tomač andy borčlu-tur ol jazuχny jašyrma, nečik ata.* Radloff fordítása szerint: „Schämet euch nicht, mir euere Sünden durch den Dolmetscher zu sagen, wenn ich euere Sprache nicht kenne, dieser Dolmetscher ist verpflichtet, das Beichtgeheimnis zu bewahren."[42]

Később, mint Paschalis de Victoriáról fentebb olvashattuk, a nyelvet teljesen elsajátították, úgyhogy térítő munkájukat kunul folytatták, sőt latin egyházi szövegeknek kunra való fordítását is sikerrel elvégezték.

III

A két kódexrész alapanyagát külön-külön vizsgáltuk. A további német és olasz kezektől származó bejegyzéseket azonban mindkét részre kiterjedően közösen kell tárgyalnunk, tekintve, hogy ezek azonos körülmények között, egy időben kerültek a kódexbe.

A német és olasz kézírást az „a" betű formájáról különböztethetjük meg legegyszerűbben. Az olaszok ugyanis mindig a mai kurzív *a*-hoz hasonló módon írták, míg a németek írásmódja a mai antiqua a-hoz hasonlít.

Milyen utólagos bejegyzéseket tartalmaz a kódex két része?

A német kezektől származó bejegyzések legjellegzetesebb csoportjai a következők:

A szókönyv kun szavának egy-egy betűjét kitörölve mást írtak a helyére, pl. 1[r] 7: *Esiturmen s* betűje helyett *z*-t;[43] 5[v] 1–4: *sogirmen g*-je helyett *k*-t, *soctum* és *socmac o*-ja helyett *ō*-t, és a *soghil* alakot *sōchul*-ra javították át. Amíg itt a *z* és *ō* javítása csak az olasz és német hangjelölésbeli különbséget jelzi, addig a *g* hang *k*-ra való átjavítása dialektusbeli eltérésre enged következtetni. Ugyanerre következtethetünk azokból az esetekből, amikor az olasz kéz által feljegyzett kun szó fölé a javító más hangalakban ugyanazt a szót jegyzi be; pl. 55[v] 2: *bugday* fölé *boday*.[44]

Igen gyakran fordul elő, hogy a hiányos kun oszlopba beírták a hiányzó szavakat. Pl. 4[v] 3–7: a latin *Admissio, admito, admissi, admitere* mellé a kun *ydis, ydimen, ydim, ymaga* (bebocsátás, bebocsát) alakokat.

[41] *Radloff:* Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus. St. Petersbourg, 1887. 82. – Magyarul: „Szerettem volna nektek Isten szavát mondani, de a nyelvet nem ismerem, és nincs tolmácsom."

[42] Uo. 88–89. – Magyarul: „Ne szégyelljétek bűnötöket tolmáccsal mondani, amiért a nyelvet nem ismerem, ez a tolmács is kötelezve van a bűn[vallás]t eltitkolni, mint egy [gyóntató]atya."

[43] Vö. *Teza:* Un altra occhiata 8.

[44] A német és olasz szöveg közötti nyelvjáráskülönbségre vö. *Grönbech:* Komanisches Wörterbuch 9–10.

Sok helyen margóra vagy üres helyre latin–kun glosszát írtak, pl. 4^{v} 24: *Incantatrix–kam katun* (varázslónő) *(kisi dir)*, ahol az utóbbi két szót később kitörölték.

A német glosszaírók emellett két helyen orosz szavakat is jegyeztek fel; 6^{r} 10: *slese, lube leti;* 7^{r} 12: *yest minelyiu;* uo. 14: *mineyse*[45].

Érdekes, hogy ugyanakkor német kéztől származó perzsa nyelvű bejegyzést sehol sem találunk.

A latin–perzsa–kun szókönyvbe bejegyzett számos glossza után következik a szókönyv utolsó négy lapjára írott kun–német (néhol kun–német–latin) szójegyzék. A feljegyzők az itt talált fehér lapokat mind teleírták, anélkül hogy figyelembe vették volna a bekarcolt olasz szövegeket. A tintával írott verseket és rajzokat ugyanakkor gondosan kikerülték. E szójegyzéken világosan két különböző kéz ismerhető fel.

A második rész első levelére (60.), mely kezdetben üresen állott, német kéz eredeti kun találós kérdéseket jegyzett fel. Tekintve, hogy kevés hely állott rendelkezésére, a feljegyzendő szöveget szorosan egymás után következő sorokban, margó nélkül írta, amit a körülvágás több oldalról megcsonkított.

Latin nyelvű nyelvtani megjegyzéseket és kun igeragozási mintákat találunk a 64., 65. levélen, s ezt követőleg latin–kun szójegyzéket.

Valamint az első rész, úgy a második is német–kun szójegyzékkel fejeződik be. Az utolsó egyházi szöveg után következő lapon 10 oszlopban a kötet végéig tart e szójegyzék.

A német kezektől származó utólagos bejegyzések mellett olasz kezek által írottakat is találunk. Legjellegzetesebbek az egész szókönyvön végigvonuló sajátos finom írású perzsa–kun bejegyzések: 13^{v} 18–19.; 15^{r} 8–9.; 16^{v} 2–4., 9–14.; 18^{r} 31–32.; 18^{v} 8.; 19^{v} 14–15.; 20^{r} 5–8.; 22^{r} 1–3., 17.; 22^{v} 2–4., 6–10.; 28^{r} 7.; 30^{r} 17., 21., 23.; 53^{r} 23., 25.; 54^{r} 1., 6–7.; 55^{r} 14., 23., 25. Ezek kevés kivétellel a hiányos perzsa és kun oszlopok kitöltését célozzák. Egyedül a 22^{v} lapon szolgálnak az eredeti szöveg átjavítására.

Egy másik olasz kéz a 30^{r} és 36^{r} lapon a kun oszlopba javított bele s írt a margóra latin és kun szavakat.

A kódex második részében a 78. lapon találjuk a már említett olasz bejegyzést: *Iste liber est de Ant[onio] de Ziuale (Zinale?, Finale?) q[ui] manet aput. Qui sc[ri]ssit sc[ri]bat, senper c[um] do[mi]no viuat, in celix ant-[onius] no[m]i[n]e felix. Qui me furat[ur] malla mo[r]te no[n] uid[u]atur no[n].*[46]

A szókönyvbe írt glosszák kétségtelenül eredeti alakban, első helyen szerepelnek. Ugyanakkor a hosszabb szójegyzékek, amelyek mindkét rész végét elfoglalják, többé-kevésbé hibás másolatnak tekintendők. Ez a számos betűhiba mellett a következő másolási elírásból is kiderül.

[45] Vö. *Rasovskij:* i. m. 196. l. 5. jegyz.

[46] Vö. *Frati:* Versi ituliani 7.

57^{r} 30–31. sorban a következő glosszát találjuk:

jirēči
korkūči* > ksi

A szóban forgó helyet Kuun *jirōči ksi-* és *korkūči ksi*-nek olvassa 'pavidus', 'vir pavidus' jelentéssel, ahol a *ksi* a török *kiši* 'ember' szónak felelne meg. (Codex Cumanicus 136, 265, 277.)

Radloff ugyanezt *qorquncy qoi*-nak véli és szótárában a *qorquncy* alakot 'félelmetes', 'furchtsam' jelentéssel közli. A *jirōči* szót kérdőjellel, jelentés megadása nélkül hozza; a Kuun által kikövetkeztetett 'gyáva', 'pavidus' jelentést nyilvánvalóan alap nélkül valónak tekintve. (Das türkische Sprachmaterial ... 26, 120. l.)

Bang a következőképpen foglalkozik e hellyel: „Zu *kši* 'Mensch' wäre auf CC. 16. *korkūči ksi* zu verweisen; da hierhin *kiši* steckt, hat Herr Radloff p. 45 *b* richtig gemerkt; p. 26 *a* sub *qorquntsy* macht er *qoi* 'Schaf' daraus!"[47] (Komanische Texte, B. A. R. Belg. 1911. 466; vö. még Thomsen Festschrift 39. l. jegyzet.)

Grönbech Kuun nézetéhez tér vissza. Szótárában e szavak *jirenči* '(abscheulich), feige', *qorquncy* 'furchtsam, feige' és *kiši, kši* 'Mensch, homo' alakban szerepelnek. (Komanisches Wörterbuch 124, 200, 149. l.)

Kétségtelen, hogy a fenti kitételt ketté kell választani; baloldalt két kun szó van, jobboldalt pedig az összefogó jelen túl a német jelentés. Ez világosan kiderül, ha az egész oszlopot szemügyre veszük, amelyben ez a hely elõfordul, s ha összevetjük egyéb esetekkel, ahol összefogó jelt alkalmaznak. *Ksi* tehát nem tekinthető kun szónak, s így nem vethető össze egy török *kši*-vel sem.

Mi lehet hát ennek a helynek a jelentése?

Nézetünk szerint az első kun szó, *jirēči* tulajdonképpen *jirminči* 'huszadik' rövidített feljegyzése (vö. oszm. *jirmi-jirminji*, tar. *jirma*, alt. *jirmä;* tar., alt. *jirminči* Radloff: Wb. III. 517). *Jirminči* egy korábbi *jiyirminči* alakból fejlődött. Hasonló változásra a kódexben 5 sorral feljebb találunk példát: *jurimen, jurdim*, amelynek *jūr-* töve egy korábbi *joyur-* alakból származik. (Vö. ujg., oszm., csag. *joyur*, tar., tob., leb. *juyur* 'kneten' Radloff Wb. és a magyar *gyúr-* szót, Gombocz, BTLw. 80–81.)

A második kun szó szintén egy számnevet takarhat. A *korkūči (kerkūči?)* alakban a török dialektusok *qīrqïnči* 'negyvenedik' szavát ismerhetjük fel. A veláris *ī* hang a németben ismeretlen, így ezt többféleképpen írták át. A kódexben rendszerint *i, e*-vel jelölték, míg az olasz részben néha *u* jelölést is találunk. (Grönbech: Komanisches Wörterbuch 12, 16.) Egy *o–u*-val való átírás tehát nem lenne lehetetlen, de az is figyelembe veendő, hogy az eredeti szöveg *o* jegye nem egészen világos, esetleg *e*-nek is olvasható.

* A *korkūči o*-ja esetleg *e*-nek is olvasható.

[47] Magyarul: „A *kši* 'ember' szóra a CC. 16. *korkū(n)či ksi* utalna; hogy itt *kiši* rejlik, arra Radloff úr a 45/b. lapon helyesen utal; a 26/a. lapon viszont *qorquntsy* alatt *qoi* 'juh' szót csinál belőle!"

Ha most a kun oldalon *jir[m]i[n]či* 'huszadik' és *korku[n]či* 'negyvenedik' állott, mit jelent a német oszlopban az összefogó jel után következő *ksi* szócska? Nézetünk szerint itt az *X* betű középkori nevével van dolgunk.[48] Az eredeti szövegben *jirminči* 'huszadik' után *XX*, *korkunči* 'negyvenedik' után pedig *XXXX* római szám állott. A másoló pedig a két szó mellett álló hat *X* jelet nem tudván mire vélni, a szavakat egy összefogó jellel összekapcsolta és utána írta a *ksi* szócskát.

Már az első pillanatra kitűnik, hogy ezek a bejegyzések hosszabb időn keresztül, de egyforma körülmények között kerültek be a két kódexrészbe.

A német és olasz bejegyzések között a németek kétségtelenül korábbiak. Ezt az bizonyítja, hogy a 22^{r} lap 17. sorában német kéztől a latin oszlopba beírt *pauper* és a kun oszlopba beírt *jarle* közé a perzsa oszlopba utólag írta be a *daruis* (szegény) szót a szókönyvet átdolgozó olasz.

Általában legkorábbi bejegyzéseknek a második rész német kéztől származó latin nyelvtani jegyzeteit és a latin–kun glosszákat tarthatjuk. Ezek írásmódjukat tekintve is elég kezdetlegesek.

A német-kun glosszák mindkét részre kiterjedő beírásakor a két könyvet vagy együtt használták, vagy már össze is volt fűzve. A kun találós mondások a második kötet végén levő glosszákkal egy idő tájt írattak be a kódexbe. A két kézírás ugyanis kétségtelenül egy kéztől származik.

A kódex – bizonyára már összefűzött állapotban – ezután újra olaszok kezébe került, akik újabb perzsa és kun glosszákat írtak be. Tekintve, hogy a perzsa nyelv ismeretére elsősorban kereskedőknek volt szükségük, az olasz glosszaírókat valószínűleg a krími olasz telepesek között kell keresnünk. Legutolsó bejegyzés valószínűleg Antonio de Ziuale (Finale?) kezétől származik, aki a „könyv" – nyilván a már bekötött kódex – tulajdonosának nevezi magát.

Az összefűzés kétségtelenül Keleten történt: a Krímben vagy a szomszédos fekete-tengeri vidéken, ahol német és olasz térítő szerzetesek működtek. Időpontja azonban ismeretlen. Ha a két kódexrész keletkezési idejét figyelembe vesszük, annyit megállapíthatunk, hogy a XIV. század negyvenes évei előtt nem fűzhették össze. Legvalószínűbbnek azt látjuk, hogy a német glosszákat a század közepe táján írták be, s az összefűzés is ekkor történt meg.

Végleges elkészülte időpontjának azonban lenne még egy határideje. Mint említettük, Tomasinus 1650-ben azt írja, hogy értesülése szerint a kódex eredetileg Petrarca birtokában volt. Tekintve, hogy Petrarca könyvtárát 1362-ben ajándékozta Velence köztársaságának, ekkor került volna a kész kódex Velencébe.[49]

[48] A régi görögben eredetileg a Ξ, ill. ξ jelet hívták *xei*-nek, később *xi*-nek. A latin ábécé a nyugati görög, ill. khalkiszi görög betűket vette át, ahol a *xi* jele nem a ξ volt, hanem a χ. (Vö. Sommer: Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre. Heidelberg, 1914. 13. l. 9. §.) Így terjedt el a latin, és ezen keresztül a középkori európai írásban és nyelvekben a *ksi*-nek nevezett χ betű.

[49] Vö. *Kuun:* Codex Cumanicus. Prolegomena. II–IX. l.

Az újabb kutatások ezzel szemben megállapították, hogy Petrarca könyvtára sohasem került Velencébe. Petrarca ugyan 1362-ben felajánlotta, hogy könyvtárát halála után Velence köztársaságra hagyományozza, és ajánlatát a szenátus el is fogadta; 1374-ben bekövetkezett halálakor azonban már nem Velencében, hanem a Padova melletti Arquában lakott, és vele volt könyvtára is. Padova pedig ez időben ellenséges viszonyban állott Velencével, és Carrara herceg, a költő barátja, valamint Petrarca családja nem teljesítette az örökhagyó kívánságát. A híres könyvtár részint Carrara birtokába került, részint kereskedők kezébe – s így szétszóródott.[50]

A fenti hagyománynak – amely szerint a kódex Petrarca birtokában volt – ellentmond az a körülmény is, hogy Petrarcának kizárólag pergamenre írt kódexei voltak.[51] Kétségtelen tehát hogy a papírra írott Codex Cumanicus nem Petrarca adománya által jutott Velencébe, s így az 1362. év terminus ante quem értéke is megszűnik.

A kódex történetéről alkotott nézetünk azonban így sem változik lényegesen. Ez esetben azt kell feltennünk, hogy a kódex velencei olasz kereskedők útján jutott Velencébe a XIV. század második vagy a XV. század első felében.[52]

Összefoglalva a fentieket, a következőket mondhatjuk a kódex keletkezéséről:

A latin–perzsa–kun szókönyv eredeti példányát 1294–95-ben készítették a Krímben, feltehetőleg Szolchat városában az olasz telepesség céljaira. Első átirata 1303-ban keletkezett, valószínűleg a Szaraj melletti Szent János-kolostorban. A ma ismeretes példány, mely betű szerinti másolata az 1303-i átiratnak, az 1330-as évekből származik.

A latinról kunra fordított egyházi szövegeket tartalmazó részt a XIV. század negyvenes éveiben írták német franciskánus szerzetesek valamelyik dél-oroszországi térítő kolostorban.

A század közepe táján mindkét rész német térítő szerzetesek kezébe került, akik az üres helyeket glosszákkal, nyelvtani megjegyzésekkel, kun találós kérdésekkel, szójegyzékkel töltötték ki, és egyesítették a két könyvet.

[50] *Nolhac:* Pétrarque et l'humanisme d'après un essai de restitution de sa bibliothèque. Paris, 1892. (Bibliothèque de l'École des Hautes Études. Sc. phil. hist. XCI. fasc.) 69–87. A kódexre vonatkozó jegyzetet szó szerint közlöm (83. I. 1. jegyz.): „Aidé du bienveillant préfet Castellani, j'ai pu, en 1889, faire disparaître de la Marcienne les restes de l'erreur traditionelle; on y montrait encore avec une inscription attribuée à P[étrarque] le fameux *Vocabulario Cumano* ... Dix-sept mss. furent désignés par Fr. Olmi comme provenant du legs de P[étrarque]. à la suite de la recherche de 1634, suggérée aux Procurateurs de S. Marc par B. Capello et Tommasini; la liste a été donnée par Tommasini, dans la seconde éd. du *Petrarcha redivivus* (Padoue, 1650. p. 72.), puis par Zanetti avec des différences. Morelli fut le premier à élever quelques doutes, admis par Valentinelli... J'ai repris un à un tous les volumes, dont plusieurs sont du XVe siècle et où l'antiquité classique est à peine représentée; il n'y a pas une seule trace de provenance de P[étrarque] dans la collection."

[51] *Nolhac:* i. m. 61; *Frati:* Versi italiani 3. l. 1. jegyz.

[52] Későbbi időre nem tehetjük, mert 1453-tól, Konstantinápoly elestétől kezdve a krími olasz kereskedelem lehanyatlik; 1475-ben pedig az olasz telepek török kézre jutnak.

Ezután ismét olasz kereskedők kezébe jutott, akik perzsa és kun glosszákat írtak bele. Utolsó ismert tulajdonosa Antonio de Ziuale (Zinale v. Finale?) volt. Velencébe – ahol ma is őrzik – 1350 és 1450 között jutott el.

Megjelent: A Magyar Történettudományi Intézet 1942. évi Évkönyve. 757–77. Klny. is.

E tanulmány „A Magyar Történettudományi Intézet 1942. évi Évkönyve" 757–777. lapján és önálló lapszámozású különnyomat formájában (Bp., 1942. 24 l., 2 tábla) jelent meg magyarul, franciául pedig „Autour du Codex Cumanicus" címen az „Analecta orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata" vol. I. Bp., 1942. 110–137. lapján és önálló kiadványként a „Bibliotheca Orientalis Hungarica" V. füzeteként (Bp., 1942. 30 l.).

Az újabb irodalmat ismerteti Ligeti Lajos a „*Codex Cumanicus* ... edidit comes Géza Kuun. Budapestini, 1880. pp. 395" című, 1981-ben Budapesten kiadott reprint kiadáshoz írt előszavában (Prolegomena to the Codex Cumanicus, 1–54. l.). Ebben a kódex első részét, amely lényegében egy latin–perzsa–kun szótár, „tolmácskönyvnek" nevezte el, míg a második, jobbára egyházi szövegeket tartalmazó részt „szerzetesek könyvének". Ez a megnevezés azonban nem helyes, mert mind kereskedők, mind szerzetesek alkalmaztak tolmácsot; a tartalom és a használók szemszögéből tekintve az első részt inkább kereskedők könyvének nevezném, s a másodikat szerzetesek könyvének.

Ami a kódex egykori tulajdonosát illeti, a kódex német szóanyagát behatóan vizsgáló Dagmar Drüll (Der Codex Cumanicus. Stuttgart, 1979. 131 l.) és Ligeti az újabb vélemények nyomán visszatér Kuun eredeti olvasatához, mely szerint a kódexen feltüntetett possessor neve *Antonio di* Finale és nem *Zinale* vagy *Ziuale*, mint Emilio Teza „Un altra occhiata al Codex Cumanicus" c. cikkében (1891) javasolt olvasatát követve többen írtuk.

Ligeti nem tudta értékesíteni Vladimir Drimba 1981-ben kiadott „Sur la datation de la première partie du Codex Cumanicus" c. cikke (Oriens 27–28 [1981]. 388–404) eredményeit, mely Pietro Zorzanellónak, a Marciana igazgatójának megkezdett, de be nem fejezett „La data e la provenienza di Codice »Cumanico« (Marciano Latino 549)" c., és kéziratban a kódexhez csatoltan őrzött cikkének eredményeire támaszkodik.

Pietro Zorzanello főkönyvtáros már a Marcianában folytatott kutatásom alkalmával (1942) kifejezésre juttatta, hogy több dologban nem ért egyet az eddigi kutatás eredményeivel, de csak 1949-ben ragadott tollat, amikor kezébe került cikkem francia nyelvű különnyomata. Felhívta a figyelmet rá, amint ezt Drimba jeles cikkében ismertette, hogy a kódex első sorában írt évszámot 1650 óta mindenki rosszul olvasta. Nevezetesen az *MCCCM* évszámban az *M* nem hármas számot jelöl, hanem a XIII–XIV. századi genovai kereskedők számírásában – hozzávetőleges nyomdai jelöléssel – *n* = *XX* és *m* = *XXX*, ahol is a számvég jobb felső végéhez tett vízszintes vonalka biztosítja az *X* olvasatot, míg az egyes (1) számot *j* alakban lerántották. E paleográfiai sajátság, amelyre

az Adriano Cappelli-féle „Lexicon abbreviaturarum" (Leipzig, 1901) is utal 436. lapján, a kereskedők számírásának gyorsítása miatt keletkezett; az eladdig két vonallal írt *X* írását lényegében egy vonalra redukálták. Zorzanello útmutatása nyomán Drimba XIII–XIV. századi fakszimiléket is közöl, amelyekből kiderül, hogy a kódexet nem 1303-ban, hanem 1330-ban kezdték el írni, s így a javított évszám összhangba került azon megállapítással, hogy a kódex első részét vízjegyei 1330 és 1340 közé datálják.

A kódex latin és mohamedán hónapneveinek periodikusan ismétlődő egybeeséséből a kutatók már régóta észrevették, hogy hasonló egybevágás az 1294–1295 és az 1326 körüli években volt. Drimba táblázatai alapján az első évszám 1293-ra, míg a második 1325-re javítható, mivel pedig a lemásolás 1330-ban történt meg, ő inkább az utóbbi mellett tör lándzsát. Szerinte is a Krímben állították össze a latin–perzsa–kun szójegyzéket, 1330-ban másolták le a Szaraj melletti Szent János-kolostorban, és a papír vízjegyei alapján csatlakozik ahhoz a nézethez, hogy 1340–1350 táján Dél-Oroszországban működő német ferences misszionáriusok írták le a főként egyházi szövegeket tartalmazó második részt.